

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

УДК [37.091.64:373.5]:37.013

Леся Басюк

ПРОБЛЕМА ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ (ВІД КІНЦЯ 40-Х РОКІВ ДО ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ): ОСОБЛИВОСТІ ТА ЕТАПИ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ

Сьогоднішній час детермінує становлення нових підходів в освіті та нових вимог до засобів навчання, зокрема навчально-методичної літератури, чільне місце в якій посідає шкільний підручник. У статті в контексті сьогоденних реформацій освітньої парадигми проаналізовано проблему становлення шкільного підручника як важливої складової навчально-виховної системи. З метою визначення основних шляхів створення концепту сучасного шкільного підручника, який відповідає потребам і вимогам національної освіти, звернено увагу на різні періодизації підручникукладання. За допомогою аналізу та синтезу зроблено спробу ретроспективного огляду становлення навчальної книги, виокремлено основні етапи підручникомтворення в хронологічних межах від кінця 40-х років до теперішнього часу.

Ключові слова: освітній процес, науково-методична література, шкільний підручник, зміст освіти

Басюк Л. Проблема содержания школьных учебников в отечественной педагогике (конец 40-х гг. – н. XXI в.): особенности и этапы создания учебников.

Сегодняшнее время детерминирует становление новых подходов в образовании и новых требований к средствам обучения, в частности учебно-методической литературы, главное место в которой занимает школьный учебник. В статье в контексте реформ образовательной парадигмы проанализирована проблема становления школьного учебника как важной составляющей учебно-воспитательной системы. С целью определения основных путей создания концепта современного школьного учебника, который отвечает потребностям и требованиям национального образования, обращено внимание на различные периодизации создания учебников. При помощи анализа и синтеза предпринята попытка ретроспективного обзора

становлення учебной книги, выделены основные этапы создания учебников в хронологических границах от конца 40-х годов до настоящего времени.

Ключевые слова: образовательный процесс, научно-методическая литература, школьный учебник, содержание образования

Сучасна освіта в Україні перебуває в стані реформації та пошуку оптимальних шляхів переходу до європейських стандартів у контексті гуманістичної парадигми. Якісна освіта, за влучним зауваженням професора В. Кременя, «має формувати потребу в постійному саморозвитку особистості за допомогою формальної, неформальної та інформальної освіти – від народження й протягом життя» [4, с. 5]. Одним із важливих інструментів освіти залишається підручник. Проблема основ підручникотворення, розробки єдиних вимог, обґрунтування оптимального змістового наповнення навчальної книги тощо не втрачає своєї актуальності серед педагогів-методистів. У контексті динамічних змін та реформування вітчизняної освіти розвитку національного підручникотворення приділяється особлива увага. Реалізація стратегії розвитку освіти потребує розробки та утвердження нових стандартів і вимог до навчально-методичної літератури. Пріоритетом при їх розробці, вважаємо, є поєднання тенденцій європейських принципів та національного концепту шкільної книги, а також врахування історичного досвіду підручникотворення.

Питанню розвитку та становлення шкільного підручника у вітчизняній педагогіці присвячено роботи таких учених, як Л. Бондар, О. Жосан, Д. Зуєв, Я. Кодлюк, О. Ляшенко, В. Оліфіренко та ін. Об'єктами своїх робіт дослідники обирають науково-методичну літературу загалом або підручники для певної дисципліни чи ступеня шкільної освіти тощо, визначаючи при цьому певні етапи становлення вітчизняного шкільного підручника.

Дискурс щодо підручникотворення в науково-педагогічній спадщині свідчить про нагальність та актуальність обраного напряму дослідження.

Попри інтерес серед науковців до проблеми становлення та укладання сучасного шкільного підручника: зміст підручника як фактор політкультурного виховання (Г. Розлуцька); роль підручника в навчально-виховному процесі (Ю. Бабанський Є. Пасічник, Г. Семенюк); ілюстративне оформлення підручника (К. Кузьминський); критерії оцінки змісту шкільних підручників

(Р. Арцишевський) та ін., існує багато невирішених питань, з-поміж яких – нестача чітко визначених критеріїв та вимог до змістового наповнення навчальної книги тощо.

Метою цієї роботи є визначення етапів та створення періодизації підручникотворення від кінця 40-х років до теперішнього часу.

До основних завдань віднесено такі: зробити ретроспективний огляд становлення навчальної книги; виокремити основні етапи підручникотворення в хронологічних межах від кінця 40-х років до теперішнього часу.

Перебудова системи освіти зумовлює реформування її засобів, зокрема навчально-методичної літератури. Історичні зміни в державі завжди впливали на оновлення освітнього середовища, його завдань та напрямів. Сьогодення, позначене зламом століть, переосмисленням світоглядних позицій, переорієнтацією змісту освіти тощо, має неабиякий вплив на становлення підручника нової формації. Вважаємо, що для обрання оптимальних шляхів удосконалення сучасного шкільного підручника варто звернутись до історії підручникотворення, розглянути вже наявні дослідження з цього питання.

У своїх наукових розвідках дослідники та дослідниці, піддаючи аналізу проблему шкільного підручника, охоплюють різні хронологічні межі, відповідно до яких пропонують різні періодизації, наприклад, В. Оліфіренко узяв за хронотоп схід і захід України у часи XI ст. – початку XXI ст., О. Жосан піддає аналізу навчальну літературу з X ст. і до XXI ст., детальніше зупиняючись на 20-х роках XX століття – початку XXI століття. Л. Кодлюк досліджує навчальну літературу для молодшої школи, обираючи часовою площиною 60-ті – 2000-ні роки XX ст. Розглянемо більш детально запропоновані дослідниками періодизації.

В. Оліфіренко, досліджуючи становлення підручника з української літератури, зосереджує свою увагу на хронологічних межах XI ст. – початок XXI ст. Об'єктом своєї уваги дослідник визначає такі періоди підручникотворення: 1) передумови створення методики літератури (XI-XVIII ст.); 2) становлення і розвиток літератури як окремого шкільного і вузівського предмета та методики його викладання в Галичині і Наддніпрящині у XIX – поч. XX ст.; 3) методика літератури в добу Центральної Ради (1917-1920 рр.); 4) література в школах УРСР у 1920-1980-х рр.;

- 5) викладання літератури в роки німецької окупації (1941-1943 рр.);
- 6) розвиток методики літератури в українському зарубіжжі у ХХ ст.;
- 7) шкільний курс літератури в незалежній Україні у 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. [5].

Така періодизація зумовлена тим, що дослідник скерував свою увагу на становлення підручника з української літератури не тільки враховуючи історичні умови, які склались в Україні, але й беручи до уваги східну й західну українські діаспори.

Інші хронологічні рамки спостерігаємо в праці О. Жосана. Він, комплексно досліджуючи тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні, подає загальну періодизацію її становлення: 1. зародження та поступове виокремлення навчальної літератури зі складу наукової (X – XVII століття); 2. становлення вітчизняної навчальної літератури (XVIII – початок ХХ століття); 3. розвиток вітчизняної навчальної літератури (20-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття) [2, с. 58]. О. Жосан розглядає процес підручникотворення масштабно, беручи до уваги історичні реалії, які диктують свої вимоги до шкільної книги, методичні підходи до створення підручників із різних дисциплін тощо.

Я. Кодлюк у дослідженні питання підручникотворення для школи першого ступіня обирає хронологічні межі від 1960-го до 2000-х рр. У межах цієї часової площини педагогиня виокремлює такі основні етапи: I етап – розвиток підручникотворення в початковій освіті у 60-80-х роках ХХ століття; II етап – підручникове забезпечення початкової школи в умовах державної незалежності України [3].

Бачимо, що періодизація та етапи становлення й розвитку шкільного підручника обумовлені об'єктом дослідження, на який скерована увага в тій чи іншій науковій розвідці. Враховуючи попередній досвід дослідників/дослідниць, ми спробували виокремити ті етапи підручникотворення, які відображають історичне тло і вплив епохи на зміст підручника, враховують зміни в педагогічній парадигмі вітчизняної освіти та методичному апараті підручників тощо. Для цього зробимо спробу ретроспективного огляду становлення навчальної книги.

Проблема передачі знань, інформації існувала з тих часів, коли виникла потреба в збереженні й передачі накопиченого досвіду, а людина усвідомила важливість навчання. Першими зразками такої

передачі знань є давні піктограми індіанців, ескімосів, ієрогліфи Китаю, Єгипту, шумерські дощечки тощо. У слов'ян такою пам'яткою є Велесова книга, на дерев'яних сторінках якої засвідчено життя слов'ян у 650-х роках до нашої ери. Проте про друковану літературу, яка сприяла навчанню, можемо говорити, починаючи з XV ст. Саме в цей час Йоганн Гутенберг створив друкарський верстат, і у 1452 році було надруковано першу книгу – 42-рядкову (на кожному аркуші було вміщено 42 рядки тексту) Біблію, що й слугує вихідною точкою відліку друкарства в Європі. Біблія, за якою не тільки дізнавались про Слово Боже, а й вчилися читати, стала друкованим засобом поширення знань серед простих людей.

В Україні такою точкою відліку є друк Острозької Біблії 1581 року. Біблія для пересічної людини була не лише засобом «спілкування» з Богом, а й підручником моральності, духовності, естетики, філософії буття. За нею вчилися читати, з її сторінок всотували норми поведінки, закони людяності, взаємовідносин. До сьогодні Книга книг залишається для багатьох народів пріоритетною в пізнанні світу.

Першим українським друкарем вважається Іван Федоров. Саме в його друкарні 1574 (за різними розвідками – 1578) року у Львові було надруковано перший буквар, що мав назву «Азбука». За цією книгою навчалися читати, тобто це був перший взірць друкованого підручника в Україні, який, окрім навчального матеріалу, мав релігійно-догматичну складову. Проте ще задовго до цієї події Ярослав Мудрий наголошував на важливості книги, зауважуючи, що «Мудрость бо обретаем и воздержанье от книжных словес: се бо суть реки напояющи вселенную, се суть исходища мудрости; книгам бо есть неистечная глубина» [6].

Якщо ж говорити про підручник у сучасному його розумінні, то започаткування теорії навчальної літератури відбулося в другій половині XVII століття й було покладено Я. Каменським. Його праця «Світ чуттєвих речей в картинках» («Orbis pictus», перше видання – 1650 р.) є першим у світі ілюстрованим підручником, який довгий час використовувався для початкового навчання. Я. Коменський першим сформулював положення, на яких базувались створення, оформлення та використання підручника. «Світ чуттєвих речей в картинках» складався з передмови, вступної статті, абетки, 150

малюнків авторства самого Я. Каменського та написів до них. Тобто містив навчальний мовний та ілюстративний матеріал.

Багато пізніше з'явився термін «підручничокзнавство», який увів в ужиток у середині XIX століття К. Ушинський. Педагог уклав підручники для дітей «Дитячий світ» (1861 р.), «Рідне слово» (1864 р.). У них він наголошує на ідеї національного виховання, народній педагогіці. Навчальній книзі у виховному процесі педагог надавав неабиякого значення, зазначаючи, що «при хорошем учебнике ... и посредственный преподаватель может быть хорошим» [7, с. 48].

Паралельно з педагогами до вирішення питання підручничотворення доклала зусиль і українська інтелігенція. Наприклад, про роль підручника в становленні нації, вихованні справжнього громадянина своєї держави зазначав І. Франко у праці «Лист до галицької молоді», у якому звертає увагу на важливість підручника: «Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народної і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (приміром, природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони зонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології» [8]. Бачимо, що І. Франко, вважаючи навчальну книгу рушієм освітнього процесу, мав прогресивні погляди щодо науковості її змісту та тих педагогічних засад, на яких ґрунтувалось тогочасне підручничотворення.

1873 року виходить «Руська читанка» в трьох книжках для середньої школи і гімназії О. Барвінського, до створення якої долучився український письменник та педагог П. Куліш. Підручник з літератури П. Куліш сприймав як книгу, яка не лише знайомить читацьку аудиторію із художнім надбанням певного народу, але й формує смакові вподобання людини. Можемо сказати, що погляди українських письменників на шкільний підручник певним чином формували концепцію змістового наповнення підручника, зокрема з української літератури.

Середина-кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменувались посиленою увагою до створення саме букваря, що в умовах дії Валуєвського циркуляра, який забороняв видання будь-яких книг, окрім художніх, українською мовою, було неабияким кроком вперед у розвитку навчальної книги. Побачили світ «Буквар» О. Потебні, «Южно-руський букварь» Т. Шевченка, «Граматика» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гатцука, «Рідна мова. Український буквар» О. Базилевича, «Українська грамотка до науки читання й писання» Б. Грінченка, «Український Буквар» С. Русової тощо.

Якщо повернутись до XX ст., на якому ми зосереджуємо свою увагу, то в цей час становленню вітчизняного підручника багато уваги приділяють у своїх працях О. Бандура, В. Безпалько, Д. Зуєв, В. Сухомлинський та ін. Безумовно, що концепція шкільного підручника вибудовувалась не тільки відповідно до завдань освіти, але й згідно з цивілізаційними викликами того чи іншого часового проміжку. Ми зробили спробу виокремити основні періоди розвитку змістового наповнення вітчизняного шкільного підручника, визначивши часові межі, обумовлені трансформаціями політичної ідеології України у складі СРСР, а згодом як незалежної держави, що знайшло своє відображення й у змісті підручника.

Кожен із періодів обґрунтовано змінами в парадигмі наукового та соціального мислення: кінець 40-вих – 55-ті роки – післявоєнна розбудова, тоталітаризм, ідеологічний догматизм; друга половина 50-тих – 70-ті роки – розвиток науки та методологічні зміни, що відбувались під впливом політичного режиму М. Хрущова; 80-ті – початок 90-их років – наукові пошуки та нові ідеї в руслі «перебудови»; початок XXI ст. – реформація вітчизняної наукової думки, переорієнтація на національне відродження, становлення українського самоусвідомлення; сьогодення – переосмислення науково-педагогічних поглядів, інтеграція в європейську спільноту, орієнтація на гуманізацію, нові стандарти освіти тощо. Відповідно до зазначених змін у політичному та науковому житті країни досліджуваний нами відрізок часу ділимо на такі періоди: радянський період (кінець 40-их – 1955 рр. XX ст.); часи «відлиги» та після неї (1956-1970 рр. XX ст.); підручники часів «перебудови» (друга половина 80-х рр. – початок 90-х рр. XX ст.); період 90-х рр. XX ст. (1991 р. – початок XXI ст.); сьогодення підручникотворення (початок XXI ст. – теперішній час).

Через обмеженість розміру пропонованої публікації ми не можемо проаналізувати специфіку становлення підручника в кожен із зазначених періодів, проте розуміємо, що ґрунтовне опрацювання наявного досвіду підручникотворення допоможе віднайти оптимальні шляхи осучаснення змісту освіти та вироблення нового концепту шкільної книги.

Отже, вкрай необхідною потребою сучасної освіти є перегляд принципів укладання підручників, які мають відповідати сучасним вимогам до навчально-методичної літератури. Орієнтиром у цьому може слугувати досвід вітчизняного підручникотворення минулих років. Задля того, аби створити підручник, який відповідатиме дидактичним, гігієнічним, психологічним, естетичним та іншим вимогам, потрібно чітко визначитись із критеріями оцінювання навчальної книги, врахувавши попередні надбання в галузі підручникукладання. Безперечно, ми лише окреслили проблему, і її подальше вирішення потребує ґрунтовного дослідження зазначених у статті етапів становлення шкільного підручника з метою врахування досвіду специфіки вітчизняного підручникотворення, який є фундаментом для становлення сучасного досконалого шкільного підручника, зміст якого спрямований не лише на передачу навчального матеріалу, але й на формування гармонійно розвиненої особистості.

Література

- 1. Дзюбитина-Мельник Н.** Український буквар. Історія і сучасність / Н. Дзюбитина-Мельник // III Міжнародний конгрес українців. – Харків : [б. в.], 1996. – С. 44–50.
- 2. Жосан О. Е.** Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття) : [монографія] / О. Е. Жосан. – Кіровоград : Ексклюзив-систем, 2013. – 656 с.
- 3. Кодлюк Я. П.** Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960-2000 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Кодлюк Ярослава Петрівна. – Тернопіль, 2005. – 460 с.
- 4. Кремень В. Г.** Проблеми якості української освіти в контексті сучасних цивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 12. – С. 5–8.
- 5. Оліфіренко В. В.** Підручник з української літератури : історія і теорія / В. В. Оліфіренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.
- 6. Толочко П. П.** Київська Русь / П. П. Толочко. – Київ : Абрис, 1996. – 360 с.
- 7. Ушинский К. Д.** Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии / К. Д. Ушинский // Собр. сочинений : в 11 т. Т. 11. – Москва–Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 728 с.

8. Франко І.Я. «Одвертий лист до галицької молодезі». – для уважного молодого читача [Електронний ресурс] / І. Я. Франко. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis011.html>.

SUMMARY

Basuk L. The issue of the content of school text books in national pedagogy (the late 40's and early XXI century): peculiarities and stages of creation text books.

The educational process, with the strengthening of its role for the update of the state and the democratic transitions, requires the educational community to rethink its content. Present days determine the formation of new approaches in education and new requirements for training means, including educational materials among which school textbook holds an important place.

Modern domestic educational discourse has an acute problem of the compiling of the textbooks in accordance with current social changes. In the article, in the context of current reformation of the educational paradigm in the line with the state's European integration, the process of textbook becoming as an important part of educational system has been analyzed. In order to determine the main ways of creating the concept of a modern textbook which meets the needs and requirements of national education, in the article the attention has been drawn to the existing approaches to the textbook redaction, attention has been focused on the trends in the textbooks compiling on various stages of domestic education.

Through the analysis and synthesis an attempt has been made to lookback to the textbook establishment, the main stages in textbooks creation have been singled out in the chronological range from the late 40's to the present days.

In conclusions, further ways have been outlined to upgrade textbooks in the context of the progressive state's changes.

Key words: educational process, scientific-methodical literature, textbook, educational content